

УДК 902 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293795

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА
ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ****Андрій СКИБА***orcid.org/0000-0003-1150-2818*

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурології НДІУ

Анотація. Проблема етногенезу українського народу і особливо його початків залишається однією з ключових для українознавства. Доводиться констатувати, що дослідження в цій галузі досі не стали системними, полишаючи широке поле для різноманітних спекуляцій. Дослідження етногенезу потребує комплексного підходу, що має поєднувати студії з археології, фізичної та культурної антропології, етнології, мовознавства, історії. Втім для вивчення ранніх етапів формування українського етносу ключове значення мають саме археологічні джерела. В контексті походження та ранніх етапів формування українців принципове значення мають матеріали слов'янських археологічних культур раннього середньовіччя, відомих на території України, – празької, пеньківської та колочинської у V–VII ст. та райковецької, волинцівської і роменської у VIII–X ст. У запропонованій статті наводиться огляд та періодизація слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за даними сучасних досліджень, висвітлюється роль археологічних джерел у вивченні етнічних процесів. На підставі писемних повідомлень ранньосередньовічних авторів розглядається історична та етнічна інтерпретація археологічних культур цієї епохи. Період, що настає після масштабних міграцій гунського часу (остання чверть IV – середина V століття н. е.), був пов'язаний з виходом слов'янських племен на історичну арену та появою перших достеменно слов'янських археологічних культур. У ході колонізаційного руху слов'янські племена опановують терени степового покордоння, лісостепу та лісової зони на півдні Східної Європи, а децю згодом заселяють значні території у Подунав'ї та на Балканах, а також у регіоні північніше Карпат, сягаючи на заході межиріччя Ельби та Заале. Археологічним відображенням цього процесу стало поширення пам'яток празької, пеньківської, колочинської, дзедзицької культур та пам'яток типу Іпотешть – Кіндешть – Чурел. Саме ці культури співвідносяться з антами та склавинами писемних джерел. Велике розселення стало ключовим явищем в ранній історії слов'ян та заклало підґрунтя для початку етногенезу сучасних слов'янських народів, зокрема й українців.

Ключові слова: український етногенез; пеньківська культура; колочинська культура; празька культура; райковецька культура; волинцівська культура; роменська культура; анти; склавини.

**ARCHAEOLOGICAL SOURCES
FOR THE STUDY OF ETHNOGENESIS OF UKRAINIANS****Andrii SKYBA***Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS*

Annotation. The problem of the ethnogenesis of the Ukrainian people, and especially its origins, remains one of the key issues for Ukrainian studies. It must be stated that research in this field has not yet become systematic, leaving a wide field for various speculations. The study of ethnogenesis requires a complex approach that should combine studies in archaeology, physical and cultural anthropology,

© Скиба А.

ethnology, linguistics, and history. However, for the study of the early stages of the formation of the Ukrainian ethnos, archaeological sources are of key importance. In the context of the origin and early stages of the formation of Ukrainians, the materials of Slavic archaeological cultures of the early Middle Ages, known on the territory of Ukraine – Prague, Penkiv, and Kolochyn in the 5th–7th centuries are of fundamental importance, and Raikovets, Volyntsevo, and Romenska in the 8th and 10th centuries. The proposed article provides an overview and periodization of Slavic antiquities of the early Middle Ages according to modern research, highlights the role of archaeological sources in the study of ethnic processes. On the basis of written reports by early mediaeval authors, the historical and ethnic interpretation of the archaeological cultures of this era is considered. The period following the large-scale migrations of the Hunnic era (the last quarter of the 4th century–the middle of the 5th century CE) was associated with the entry of Slavic tribes into the historical arena and the appearance of the first truly Slavic archaeological cultures. In the course of the colonisation movement, the Slavic tribes developed the territory of the steppe borderland, forest steppe, and forest zone in the south of Eastern Europe, and some later settled large areas in the Danube and the Balkans, as well as in the region north of the Carpathians, reaching the confluence of the Elbe and Saale in the west. The archaeological reflection of this process was the spread of monuments of the Prague, Penkiv, Kolochyn, and Dzedzyska cultures and monuments of the Ipotesht – Kindesht – Churel types. It is these cultures that are correlated with the Antes and Sclavins of written sources. The Great Migration became a key phenomenon in the early history of the Slavs and laid the foundation for the beginning of the ethnogenesis of modern Slavic peoples, including Ukrainians.

Key words: *Ukrainian ethnogenesis; Penkiv culture; Kolochyn culture; Prague culture; Raikovets culture; Volyntsev culture; Romenska culture; Antes; Sclavins.*

Постановка проблеми. Дослідження етногенезу є комплексною проблемою і потребує залучення цілого спектра джерел. Запропонована стаття присвячена огляду археологічних джерел. При фрагментарності та епізодичності писемних повідомлень саме археологічні матеріали є основою для висвітлення початків та ранніх етапів формування українського етносу. Вони найповніше дають можливість простежити географію, динаміку та наступність етнокультурних процесів. Насамперед ідеться про старожитності другої половини I тис. н. е. Півдня Східної Європи. Це обумовлено тим, що після кардинальних зрушень, спричинених Великим переселенням народів, яке стало своєрідним рубіконом між добою античності та раннім середньовіччям, формується нова етнокультурна і політична мапа Європи. І саме від початку раннього середньовіччя ми

маємо найраніші писемні згадки про історичних слов'ян.

Попри достатньо тривалу історію дослідження археологічних старожитностей слов'ян, вони досі рідко розглядаються безпосередньо в контексті етногенезу українців. Значною мірою це пояснюється ідеологічним спадком радянської концепції «єдиної давньоруської народності», яка мала відмежувати українську історію від епохи Київської Русі та слов'ян раннього середньовіччя. Одним із перших дослідників, хто почав зіставляти археологічні реалії раннього середньовіччя з процесами формування українського етносу, був Михайло Брайчевський [6]. Серед робіт, що вийшли друком у 90-ті роки ХХ ст. та в першому десятиріччі ХХІ ст., варто відзначити роботи Володимира Барана [5] та Леоніда Залізняка [9; 10]. Основу **джерельної бази** з вивчення ранньосередньовічних

слов'янських старожитностей України складають узагальнювальні праці Володимира Барана [1; 3], Ірини Русанової [21; 22], Олега Приходнюка [16; 17; 18], Ростислава Терпиловського [25], Андрія Обломського [14], Олега Сухобоква [24] та Любомира Михайлини [24]. Ці ж видання містять сучасні концептуальні засади слов'янської археології.

Метою статті є висвітлення сучасного бачення картини слов'янських старожитностей раннього середньовіччя та їх ролі як джерельної бази для вивчення етногенезу українців, а також історична інтерпретація археологічних реалій на підставі аналізу писемних джерел. **Завдання** роботи полягають у характеристиці слов'янських пам'яток другої половини I тис., зіставленні їх ареалів з повідомленнями ранньосередньовічних авторів та аналізі ключових етнокультурних процесів, пов'язаних з ранніми етапами українського етногенезу.

Виклад основного матеріалу. Археологічне відображення слов'янських племен початку раннього середньовіччя (V–VII ст.) вбачається у низці археологічних культур зазначеного періоду. Це празька, пеньківська, колочинська, дзедзицька культури та пам'ятки типу Іпотешть – Кіндешть – Чурел. Особливе значення для нас мають три перші, адже саме з ними пов'язані слов'янські пам'ятки на теренах України. Ареал пам'яток типу Прага/Прага-Корчак займає Правобережжя Дніпра (південна частина лісової та північна частина лісостепових зон у межах України та Білорусі), території між річкою Прут та головним хребтом Східних Карпат (Румунська Молдова, а також Буковина), області Південної Польщі (Малопольща), Сілезія), території сучасних Словаччини та Чехії, а

також земель Німеччини в нижній та середній течії Ельби [1; 3; 21; 22; 29; 30; 31]. Ареал пам'яток пеньківської культури витягнутий вздовж південної межі лісостепу від басейну верхньої течії Сіверського Дінця (прикордонні області сучасних України та рф) на сході до Прута (Молдова) на заході [16; 17; 20].

Основний ареал поширення старожитностей колочинського типу знаходиться на півночі лісостепу та у південній частині лісової зони Дніпровського Лівобережжя (Сумська та Чернігівська області України; Білгородська, Курська та Брянська області росії; Гомельська область Білорусі) [16; 25]. Пам'ятники культури типу Дзедзица/Дзедзица–Сукков займають Центральну та Північну Польщу, а також території на північному сході Німеччини (Мекленбург – Передня Померанія). Культура Іпотешть – Кіндешть – Чурел займає землі, обмежені Карпатами зі сходу та півночі, Дунаєм – з півдня та басейном Олта – із заходу (Добруджа, Мунтенія та Олтенія в Румунії).

Ці старожитності демонструють значну структурну подібність. Близькими є склад набору та технології виготовлення керамічного посуду, традиції домобудівництва, похоронний обряд, тенденції розвитку комплексу прикрас (і ширше – костюма в цілому), а також господарсько-екологічна модель, що відображено в топографії пам'яток. Вказана обставина дає можливість охарактеризувати ці культури сумарно.

Абсолютну більшість серед відомих на сьогодні пам'яток усіх перерахованих культур становлять відкриті селища, розташовані на краях низьких надзаплавних терас або на височинах у заплаві. Поселення з вищою топографією (миси корінного берега річок чи

схили балок) є винятком. Археологічним відображенням досить мобільного способу життя є відносно невелика потужність культурних напластувань на слов'янських пам'ятниках, що здебільшого не перевищує 0,2 – 0,5 м.

Площа селищ ранньосередньовічних слов'ян зазвичай не виходить за показники в 1,5 – 3 га, одночасно на них функціонувало не більше ніж півтора – два десятки домогосподарств (найчастіше – всього 5–7). У випадках, коли в межах однієї пам'ятки досліджено кілька десятків будівель (наприклад, Рашків-3 на Дністрі, Кодин-2 на Пруті або Розтоки на Влтаві на околицях Праги), археологічно простежується кілька епізодів заселення цих ділянок протягом раннього середньовіччя (найбільш показовими є випадки взаємного перекриття споруд різночасних будівельних горизонтів). Кожне домогосподарство, мабуть, відображає нуклеарну (парну) сім'ю, а селище в цілому було місцем проживання одного – трьох родових колективів (патріархальних сімей/патронімії) [4].

Поселення зазвичай згруповані в компактні структури, так звані «гнізда»: 4–7 пам'яток, де відстань між двома найближчими пунктами не перевищує 3–5 км, а найчастіше становить не більше ніж 1–2 км. Більшість дослідників вбачають у таких структурах відображення територіальної громади, в яку були об'єднані жителі сусідніх селищ. Однак з урахуванням складності встановлення синхронності або асинхронності функціонування населених пунктів у межах «гнізда» не можна виключати, що ця археологічна картина відображає мікроміграцію одного невеликого колективу в процесі господарського освоєння суміжних ресурсних зон.

Городища для археологічних культур, залишених слов'янами початку раннього середньовіччя, є винятками. Вони представлені в кожній культурі одиничними пам'ятками: Зимне на Волині та Хотомель у Прип'ятському Поліссі (Брестська обл., Республіка Білорусь) для празької культури, Будище у Середній Наддніпрянщині (Черкаська обл., Україна) та Селішти у Пруто-Дністровському міжріччі (Республіка Молдова) – для пеньківської; Колочин на Дніпрі (Гомельська обл., Республіка Білорусь) та Мощенка у басейні Десни (Чернігівська обл., Україна) – для колочинської; Шеліги у басейні Вісли (Мазовецьке воєводство, Республіка Польща) – для дзедзицької.

Ідентифікація носіїв перерахованих археологічних культур V – VII ст. як слов'ян базується насамперед на зіставленні даних археологічних та письмових джерел. В останніх слов'яни вперше згадуються пізньоантичними авторами Йорданом («Гетика») та Прокопієм Кесарійським («Історія воєн», «Про споруди», «Таємна історія»), чії твори були написані в 550-х роках. Прихід слов'ян на лівобережжя Дунаю та їх перші військові зіткнення з візантійською армією відносяться до першої третини VI ст. Саме як новий, дуже грізний, військовий супротивник Візантії у Дунайському регіоні слов'яни і фігурують у синоптичних джерелах.

Йордан [11] і Прокопій [19] та пізніші автори VI – початку VII ст. повідомляють про два сучасних їм етнополітичних об'єднання слов'янських племен – антів та склавинів. При цьому в тексті Йордана фігурує ще й третя група слов'ян, венети, причому Йорданом вони трактуються подвійно: венети були загальними

для склавинів та антів предками, а також одночасно залишалися актуальною етнічною одиницею на момент написання «Гетики». Втім, крім Йордана, про венетів, і як про предків склавинів та антів, і як про етнополітичну реалію раннього середньовіччя, не згадує більше жоден із пізньоантичних авторів.

Інформація Йордана та Прокопія про території, заселені склавинами та антами, має найсуттєвіше значення для інтерпретації археологічних культур Південно-Східної та частково Центральної Європи як слов'янських. Ще у середині ХХ ст. чеський археолог українського походження І. Борковський зіставив цю інформацію з ареалом поширення виділених ним старожитностей празького типу та визначив їх як археологічний еквівалент склавинів [28]. На подібних підставах відкрито дещо пізніше пеньківську археологічну культуру було інтерпретовано як антську. Гіпотетично таку ідентифікацію одними з перших висловили П. Хавлюк [27] та П. Третьяков [26], а обґрунтував цю гіпотезу О. Приходнюк [16]. Однак потрібно зауважити, що ареали перерахованих археологічних культур, очевидно, далеко не завжди збігались з межами етнополітичних об'єднань, відомих за письмовими джерелами.

Інтерпретація як слов'янських колочинської, дзедзицької та Іпотешть – Кіндешть – Чурел археологічних культур будується швидше на археологічних засадах. У разі колочинської культури, крім структурної подібності до празької та пеньківської культур, береться до уваги її генетичний зв'язок, як і пеньківської, зі старожитностями київського типу. Причому колочинська лінія розвитку виглядає практично прямим продовженням

київської культури, у той час як пеньківські старожитності є продуктом взаємодії носіїв київської та черняхівської традицій. Пам'ятки Іпотешть – Кіндешть – Чурел містять безперечні елементи матеріальної культури, властиві Празі та Пеньківці, і саме ці елементи визначають основні характеристики старожитностей лівобережжя Нижнього Дунаю початку раннього середньовіччя. Така картина дає можливість вважати зазначені старожитності археологічним відображенням асиміляції прийшлими слов'янами субстратного гето-дакійського (і, можливо, східногерманського) населення. Подібну картину, з тією різницею, що взаємодіють прийшли носії празької традиції та субстратне східногерманське населення, ми можемо бачити і в ареалі дзедзицької культури.

Важливими для інтерпретації старожитностей епохи Великого розселення слов'ян є і хронологічні спостереження. Власне, протягом V ст. (а швидше за все в середині – другій половині цього століття) формуються празька, пеньківська та колочинська культури. При цьому датування пам'яток демонструє поступове розширення ареалів празької та пеньківської культур у західному та південно-західному напрямках, що відповідає напрямкам міграції слов'янських племен, описаних у синхронних писемних джерелах. Пам'ятки Іпотешть – Кіндешть – Чурел виникають не раніше ніж у першій половині VI ст., фіксуючи момент остаточного закріплення мігрантів-слов'ян на лівобережжі Дунаю у його нижній течії. Приблизно в цей же час відбувається і формування дзедзицької культури, що відображає, мабуть, освоєння слов'янами Центральної та Північної Польщі.

На початок раннього середньовіччя територія слов'янських племен охоплювала басейни Дніпра, Південного Бугу, Дністра, за винятком нижньої течії цих річок, а також басейн Сіверського Дінця (система Дону) та Західного Бугу (басейн Вісли). Саме звідси відбувалось Велике розселення слов'ян. Основними напрямками був їх рух вздовж Нижнього Дунаю на південний захід та на захід, північніше Карпат до верхів'їв Ельби. Паралельно за археологічними джерелами фіксується просування слов'ян до верхньої течії Дону. За повідомленням Йордана, анти займали територію «від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там де Понтійське (Чорне) море утворює вигин» [11, с. 71]. Прокопій Кесарійський згадує антив і на лівому березі пониззя Дунаю, а також на схід від Дніпра. Перелічуючи племена, що мешкали на Північному Кавказі, він говорить, що на північ від утигурів (болгарського племінного об'єднання, яке займало території Східного Приазов'я) «займають землі незліченні племена антив» [19, с. 384]. Згадки про північну межу розселення антив у писемних джерелах відсутні. На півдні ж анти межували з кочовими племенами азово-чорноморських степів. Таким чином, можна зробити висновок, що антські племена у першій половині VI століття були розселені на території від межиріччя Дону і Дніпра на сході до Нижнього Дунаю на південному заході, займаючи степове покордоння, лісостепову зону та, ймовірно, південь лісової.

Говорячи про носіїв усіх згаданих археологічних культур як про слов'ян, слід брати до уваги також таку обставину. Ці старожитності генетично пов'язані з культурами наступного культурно-хронологічного етапу, датованого

VIII – X ст., а населення територій, де поширені останні, синхронні писемні джерела однозначно визначають як слов'ян. У цьому сенсі дещо проблематично виглядає південь лісової зони Східної Європи, оскільки відомості про населення цього регіону в письмових джерелах з'являються лише у X ст. Такий стан джерел змушує до розгляду старожитностей діахронних культур.

Рубіж VII/VIII ст. відзначений формуванням нових типів слов'янських пам'яток. При цьому характер процесів культурної трансформації на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра мав суттєві відмінності. На території Дніпровського Правобережжя, а також у басейнах Дністра та Західного Бугу, де у попередній період відомі були пам'ятники празької культури, простежується подальша еволюція характерних для неї явищ матеріальної культури – насамперед керамічного комплексу та домобудівництва. Результатом цього процесу стала поява старожитностей райковецької / типу Луки Райковецької культури. Інший характер мали етнокультурні артефакти на територіях, раніше зайнятих пам'ятками типів Пеньківки та Колочину – у Середній Наддніпрянщині та на Лівобережжі Дніпра. Старожитності сахнівського горизонту, що з'явилися тут в останній чверті VII – першій половині VIII століття, не є прямим продовженням жодної зі згаданих культур, демонструючи суттєві відмінності насамперед у керамічному комплексі.

Ареал райковецької культури охоплює Правобережжя Дніпра з півночі, обмежуючись течією Прип'яті. Східний кордон райковецької культури проходить по Дніпру, на півдні її пам'ятники досягають Надпорожжя, середньої течії

Південного Бугу, а також пониззя Дністра та Пругу, на заході – басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра і верхів'їв Тиси. Більшість пам'яток райковецької культури складають неукріплені поселення. Їхня топографія досить різноманітна – від низьких річкових терас та заплавлених пагорбів до ділянок плато та гірських схилів. Площа більшості селищ не перевищує 3 га. Планіграфія поселень досить різна. Є також поселення, де житла розташовані групами. У деяких випадках зафіксовано ряди жител. На деяких пам'ятках простежено окремі садиби, що складаються з жител та господарських споруд [14].

Відображенням соціально-політичного розвитку населення, що залишило пам'ятки райковецького типу, стало значне збільшення кількості городищ. Останні діляться на городища-притулки (Червона Діброва), які не мають постійної забудови, та адміністративно-господарські центри (Монастирок, Ревне, Добринівці). Дерев'яні стіни городищ відрізнялися конструктивною різноманітністю. Найпростішим і найпоширенішим типом стін був частокіл. Відомі також стіни, основу яких становили стовпи-стояки, що фіксують горизонтально розташовані колоди. Іноді стіни були суцільним рядом зрубів. Ще одним типом городищ є святилища. Вони не мали оборонних стін, а на їхніх валах та на дні валів знаходяться залишки ритуальних вогнищ.

Пам'ятки сахнівського культурно-хронологічного горизонту (остання чверть VII – середина VIII ст.) відомі на території Середньої Наддніпрянщини та Дніпровського Лівобережжя. До цього періоду цілком належить поселення Сахнівка (Черкаська область, Україна).

Старожитності цього горизонту є також на поселеннях Обухів 2 та 7 (Київська область, Україна), Луг 1 та 2 (с. Пеньківка, Кіровоградська область, Україна), Олександрівка 1 (Чернігівська область, Україна), Хитці (Полтавська область), Старокиївська гора (Київ, Україна) та ін. Поховальний обряд відомий лише за окремими кремаціями цього часу на ґрунтових могильниках біля с. Андрусівка у пониззі Тясмину (Кіровоградська область, Україна), які загалом не відрізняються від представлених на них поховань пеньківської та райковецької культур.

Загальною рисою пам'яток сахнівського горизонту є ліпна кераміка, для якої характерне домінування присадкуватих форм з максимальним діаметром у верхній половині висоти та більш вузьким дном, що поєднується із округлободними горщиками з максимальним розширенням на рівні середини висоти. До характерних рис посудин з пам'яток сахнівського культурно-хронологічного горизонту належать також високі, сильно відігнуті назовні вінця, часто прикрашені пальцевими вдавленнями або насічками по краю. Ця риса характерна й для інших слов'янських культур VIII–IX ст.

Житлобудівництво горизонту Сахнівки загалом відповідає традиціям, що склалися у пеньківській культурі попереднього часу. Для цих пам'яток характерне абсолютне домінування глинобитних, підковоподібних у плані печей. Виняток становлять поселення Луг 1 і 2, у житлах яких використовувалися печі-кам'янки [16].

Унікальним явищем серед пам'яток сахнівського горизонту є Пастирське городище (с. Пастирське, Черкаська область, Україна) – один із найбільших

військово-адміністративних, ремісничих та торгових центрів європейського Барбарікуму середини VII – середини VIII ст. Пастирське, площа якого становить 35 га, виділяється складним плануванням, складовою якого є внутрішня цитадель, відділена трьома лініями внутрішніх валів та ровів. Одним із видів ремісничої продукції пастирських ремісників був високоякісний, оздоблений поєднанням врізного та лискованого орнаменту гончарний посуд, представлений переважно горщиками кулястої форми. На сьогодні питання виникнення та етнічного складу населення Пастирського городища залишаються дискусійними. Безперечним, проте, залишається присутність на ньому слов'янського населення. Свідченням цього є квадратні у плані напівземлянкові житла з глиняними печами, груболіпний посуд слов'янського гатунку, а також характерні для слов'ян фібули дніпровських серій [18].

Головним маркером волинцівських старожитностей Дніпровського Лівобережжя (Подесення та поріччя в середній і нижній течії Сули, Псла, Ворскли) та правого берега Середнього Дніпра є характерний кружальний посуд. Його особливістю є широкогорлі форми з добре вираженими плічками у верхній частині висоти та високими вертикальними вінцями. Як і для пастирського гончарства, кераміці волинцівського типу притаманне орнаментальне оздоблення, що являє собою комбінацію врізних та пролискованих ліній. Проте більшу частину керамічного комплексу волинцівських пам'яток складає ліпний посуд, який представлений двома групами. До першої належить груболіпна кераміка, серед якої переважають присадкуваті

широкогорлі форми з добре вираженими плічками. Цей посуд досить близький до старожитностей сахнівського кола. Другу групу складає посуд, що повторює форми кружальних горщиків, проте позбавлений орнаменталі. Від ліпного посуду першої групи ці форми відрізняє зазвичай ретельно згладжена поверхня та дрібні домішки. Волинцівські пам'ятки в абсолютній більшості представлені відкритими поселеннями, які переважно мають низьку топографію. Єдиним укріпленим поселенням є Бітиця (Сумська область, Україна) [24].

У IX – на початку XI ст. на території лісостепу та півдня лісової зони Дніпровського Лівобережжя, а також у верхів'ях Сіверського Дінця набувають поширення пам'ятки роменської культури, особливістю якої є розповсюдження городищ. Вони переважно займають високі миси корінного берега із крутими схилами. Іноді вони також розташовувалися на пагорбах серед заплави. З підлогового боку, а інколи й по всьому периметру городища оточувалися валами та ровами, здійснювалося також ескарпування схилів. На валах встановлювалися частоколи або стіни з товстих, горизонтально закріплених між стовпів колод. Нерідко роменські поселення розташовувалися на городищах ранньозалізного віку. До більшості роменських городищ з підлогового боку примикали селища, розміри яких іноді перевершували площу останніх. Кількість жител на поселеннях та городищах роменської культури, як правило, не перевищує двох десятків [24].

У «Повісті временних літ» – літописі початку XII століття – згадується низка слов'янських племінних об'єднань, що належать до кінця першого тисячоліття. Серед них із населенням, що залишило

пам'ятки волинцівського та роменського типів, співвідносяться сіверяни, які згідно з літописом проживали вздовж Десни, Сули Псла. На Правобережжі Дніпра, де у VIII – X ст. відомі пам'ятки райковецької культури, згадуються племена полян, древлян, уличів, тиверців, бужан, волинян, хорватів. Однак відмінності у матеріальній культурі на територіях цих племінних об'єднань археологічно не простежуються.

Таким чином, археологічні матеріали відіграють провідну роль у вивченні етнічної історії та культури слов'янських племен періоду раннього середньовіччя. Безумовно, вкрай важливим є те, що в письмових джерелах VI ст. (твори Йордана, Прокопія Кесарійського, Агафія Мірїнейського, Іоанна Ефеського, Менандра Протектора) з'являються повідомлення про слов'ян, які вперше виступають під власним ім'ям [7; 11; 12; 14]. Завдяки відомостям письмових джерел про місця проживання склавинів та антів стало можливим зіставити з цими об'єднаннями племен старожитності празької та пеньківської культур. Однак саме археологічні спостереження дають можливість стверджувати, що спільноти антів та склавинів склалися раніше «історичного дебюту» слов'ян на Дунаї на початку VI ст., процес їхнього складання завершився в межах другої половини V ст. Археологічні джерела в поєднанні з писемними дають змогу окреслити основні напрямки та динаміку Великого розселення слов'ян.

На археологічних спостереженнях будуються моделі взаємодії мігрантів-слов'ян із субстратним населенням Дунайського регіону, внаслідок яких у першій половині VI ст. складаються старожитності типу Іпотешть–Кіндешть–Чурел,

характерні риси яких визначають передусім властиві слов'янам культурні компоненти. Лише археологічним шляхом можливе вивчення етнокультурних процесів на північно-західному напрямі слов'янського розселення, де внаслідок асиміляції субстратного східнонімецького населення слов'янами сформувались старожитності типу Суків–Дзедзіце. Вивчення археологічних матеріалів дало можливість на достатніх підставах включити до кола слов'янських старожитностей епохи Великого розселення колочинську культуру та продемонструвати, що колонізаційна експансія слов'ян у зазначений період була спрямована не лише на південь та захід, у Центральну Європу та на Балкани, але й і вглиб лісової зони Східноєвропейської рівнини, на північ і північний схід.

У V–VII ст. формуються базові культурні маркери, які є основою подальшого розвитку слов'янської матеріальної культури. До них відносяться конструкція житла та організація його внутрішнього простору, похоронний обряд, керамічний комплекс. При цьому до кінця зазначеного періоду спостерігається суттєва еволюція матеріальної культури слов'ян, освоєння нових технологій. Зокрема, у VII ст. у регіоні Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя, де відомі пам'ятки пеньківської та колочинської культур, фіксується значний сплеск у розвитку кольорової металопластики, що знайшов відображення у появі великої різноманітності типів прикрас, деталей одягу та інших виробів, а також властивих їм художньо-стилістичних мотивів. Це, очевидно, є проявом більш глобальної тенденції, що знайшла відображення у культурах інших етнічних спільнот цього періоду. Особливістю

«старожитностей антів» є поєднання рис, притаманних культурам германських, балтських, тюркських племен і Візантії. Поясні набори геральдичного стилю, що набули поширення в другій-третьій чвертях VII ст., що є елементом військової культури, засвідчують кристалізацію на теренах Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя військово-політичного об'єднання антів.

Матеріали слов'янських археологічних культур другої половини I тис. є базою для реконструкції етнічних процесів. Саме вони засвідчують безперервність етнокультурного розвитку на українських теренах від початку раннього середньовіччя. Починаючи з V ст., ми можемо простежити і послідовне формування власне етнічних українських територій. Михайло Брайчевський звернув увагу, що північні та східні межі ареалу слов'янських пам'яток V–VII ст. на півдні Східної Європи в цілому збігаються з етнічними територіями українців модерної доби, обмежуючись басейном Дніпра та басейном Верхнього Дону [6].

Ключовим явищем раннього етапу етнічної історії слов'ян стало їх Велике розселення, пік якого припадає на VI ст. В ході цього колонізаційного руху слов'янські племена опановують терени степового покордоння, лісостепу та лісової зони на півдні Східної Європи, а дещо згодом заселяють значні території у Подунав'ї та на Балканах, а також в регіоні північніше Карпат, сягаючи на заході межиріччя Ельби та Заале. Саме це заклало підґрунтя для початку етногенезу сучасних слов'янських народів, зокрема й українців.

Михайло Грушевський, аналізуючи історичну ситуацію на початку раннього середньовіччя, звертає увагу на

значення завершального етапу Великого розселення слов'ян для їхнього етнічного розвитку – виокремлення і кристалізації окремих слов'янських етнічних спільнот та окреслення меж між ними: «В середині VII в. слов'янська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; слов'янська територія вимежувалась. На заході слов'янська кольонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території. Труднійше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припиняєть ся також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчуті крайні границі слов'янського розселення, мусіли установитись границі передових ватаг слов'янської кольонізації у відносинах до тих дальших, йшли дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті – і в тих краях, що були вихідною точкою слов'янської кольонізації» [8, с. 171]. Саме з цим періодом автор пов'язує початок етногенезу слов'янських народів. «Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограниче, західні “марки” слов'янства, дали місце для розпросторення за захід польській групі, що пересуваєть ся на лівий бік Висли й басейн Одера, а також і литовським народам» [8, с. 171].

Антів і склавінів VI ст. Михайло Грушевський вважав не стільки політичними об'єднаннями, скільки етнічними (етнографічними) спільнотами [8, с. 176]. В писемних джерелах ці угруповання слов'ян згадуються як в етнічному, так і в політичному аспектах. Йордан

та Прокопій Кесарійський говорять про спільність походження антів та склавинів та підкреслюють їх близькість за мовою, способом життя та звичаями. Про це ж йдеться і в «Стратегіконі» Маврикія – візантійського автора другої половини VI – початку VII ст.: «Племена слов'ян і антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до волі, їх ніяким чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі» [14]. Разом з тим, попри їх подібність між собою, тогочасні автори чітко розрізняли антів і склавинів.

Географія антського об'єднання та подальша безперервність історичного розвитку слов'янської людності, що мешкала на південних теренах Східної Європи, дали підстави М. Грушевському вбачати в антах безпосередніх предків українського народу: «Анти в нашій матеріалі се полуднева частина східної галузи, себ то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською. Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший слов'янський нарід, – розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з Словенами тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусіла просунутись на захід – і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти східними сусідами Словен, і відрізнялись від них як осібна група, найправдоподібніше – етнографічна; се

бачимо й у їх наступників – Руси та Болгарів. На останку – антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями слов'янської кольонізації. Се все, кажу, робить можна сказати – певним, що в Антах маємо предків українських племен» [8, с. 176–177]. Відкриття та дослідження слов'янських старожитностей раннього середньовіччя дають можливість підтвердити цю теорію М. Грушевського та вбачати в людності, що залишила пам'ятки пеньківської, колочинської та східної частини ареалу праської культури, підґрунтя, з яким були пов'язані початки формування українського етносу.

Висновки. Слов'янські старожитності раннього середньовіччя поділяються на два основних періоди, що відповідають етапам історичного та культурного розвитку. Перший датується V–VII ст., на теренах України він представлений праською, пеньківською та колочинською культурами. З цим періодом пов'язане Велике розселення слов'ян – військова та колонізаційна експансія слов'ян, якою і був ознаменований вихід слов'ян на історичну арену. Зазначені культури, а також пам'ятки типів Дзедзіца/Дзедзіца–Суков на території Польщі, а також на північному сході Німеччини та Іпотешть – Кіндешть – Чурел у Румунії слугують археологічним відображенням перших історичних слов'ян – антів і склавинів – та їх колонізаційного руху. До слов'янських старожитностей другого періоду, що охоплює проміжок VIII–X ст., належать пам'ятки райковецької, волинцівської та роменської культур. На території Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя, де перед тим були відомі старожитності

пеньківського та колочинського типів, виділяється сахнівський горизонт, який тут відділяє культури обох періодів. Географічні прив'язки, які містяться в повідомленні Йордана та Прокопія Кесарійського, дають можливість пов'язати пам'ятки пенківської, колочинської та східної частини ареалу празької культури (між Дніпром та Західним Бугом) з історичними антами. Аналіз археологічних джерел, що демонструють безперервність етнокультурного розвитку на теренах України від початку раннього середньовіччя, підтверджують точку зору Михайла Грушевського, який пов'язував початки етногенезу українців з антами писемних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наукова думка, 1972. 242 с.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ: Наукова думка, 1981. 263 с.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев: Наукова думка, 1988. 158 с.
4. Баран Я. В. Слов'янська община. Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 192 с.
5. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 208 с.
6. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
7. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Феофан Византиецъ. Санкт-Петербург: Тип. Импер. Академии Наук, 1860. 516 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. І. Київ: Наукова думка, 1994. 736 с.
9. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
10. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 1997. 256 с.
11. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва: Наука, 1960. 463 с.
12. Маврикий. Тактика и стратегия. Санкт-Петербург, 1903. 360 с.
13. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України, 2007. 300 с.
14. Обломский А. М. Колочинская культура. *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (VI -VII вв.). Раннеславянский мир.* Вып. 17. Москва, 2016. С. 10-113.
15. Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск: Наука и техника, 1974. 424 с.
16. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ: Наукова думка, 1980. 152 с.
17. Приходнюк О. М. Пенківская культура. Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.
18. Приходнюк О. М. Пастирське городище. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с.
19. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Москва: Наука, 1950. 514 с.
20. Рафалович И. А. Славяне VI-IX вв. в Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1972. 242 с.
21. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва: Наука, 1973. 100 с.
22. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Культура пражского типа. Москва: Наука, 1976. 215 с.
23. Сымонович Э. А. Городище Колочин-1 на Гомельщине. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Вып. 108. Москва, 1963. С. 463-478.
24. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
25. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Люблин: UMCS, 2004. 232 с.

26. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва – Ленинград: Наука, 1966. 308 с.

27. Хавлюк П. І. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья. *Советская археология*. 1961. № 3. С. 187–201.

28. Borkovsky I. *Staroslovanska keramika ve stredni Evrope*. Praha, 1940. 70 s.

29. Herrmann J. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der Slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie, 1985. 725 s.

30. Krüger Bruno. *Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet*. Berlin: Akademie-Verlag, 1967. 192 p.

31. Parczewski M. *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 1988. 155 s.

REFERENCES

1. BARAN, V. (1972). *Early Slavs between the Dniester and Pripjat*. Kyiv: Naukova dumka, 242 p. [in Ukr.]

2. BARAN, V. (1981). *Cherniakhiv Culture*. Kyiv: Naukova dumka, 263 p. [in Ukr.]

3. BARAN, V. (1988). *Prague Culture of Dniester Region (Based on Materials from Settlements Near the Village of Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka, 158 p. [in Rus.]

4. BARAN, V. (2004). *Slavic Community*. Kyiv-Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 192 p. [in Ukr.]

5. BARAN, V., BARAN, Ya. (2005). *Historical Origins of the Ukrainian People*. Kyiv: Heneza, 208 p. [in Ukr.]

6. BRAICHEVSKYI, M. (1968). *Origin of Rus*. Kyiv: Naukova dumka, 228 p. [in Ukr.]

7. *Byzantine Historians: Dexipus, Eunapius, Olympiodorus, Malchus, Peter the Patrician, Menander, Candide, Nonnos and Theophanes the Byzantine*. (1860). Saint Petersburg, 516 p. [in Rus.]

8. HRUSHEVSKYI, M. (1994). *History of Ukraine-Rus*. Vol. I. Kyiv: Naukova dumka, 736 p. [in Ukr.]

9. ZALIZNIAK, L. (1996). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia,

80 p. [in Ukr.]

10. ZALIZNIAK, L. (1996). *From the Slavins to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 256 p. [in Ukr.]

11. IORDAN. (1960). *About the Origin and Actions of the Geths*. Moscow: Nauka, 463 p. [in Rus.]

12. MAVRIKII. (1903). *Tactics and Strategy*. St. Petersburg, 360 p. [in Rus.]

13. MYKHAILYNA, L. (2007). *Slavs 8th – 10th Centuries*. Kyiv: Institute of Archaeology of NAN of Ukraine, 300 p. [in Ukr.]

14. OBLOMSKYI, A. (2016). *Kolochin Culture. Early Medieval Antiquities of the Forest Zone of Eastern Europe (6th – 7th Centuries)*. *Rannieslavianskiy mir (Early Slavic World)*, Issue 17. Moscow, pp. 10-113. [in Rus.]

15. POBOL, L. (1974). *Slavic Antiquities of Belarus*. Minsk: Nauka i Tekhnika, 424 p.

16. PRYKHODNIUK, O. (1980). *Archaeological Monuments of the Middle Dnieper Region of the 6th–9th Centuries CE*. Kyiv: Naukova dumka, 152 p. [in Ukr.]

17. PRYKHODNIUK, O. (1998). *Penkovska Culture*. Voronezh: Voronezh University, 170 p. [in Rus.]

18. PRYKHODNIUK, O. (2005). *Pastyrskye Hill-Fort*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 244 p. [in Ukr.]

19. PROKOPII IZ KESARII. (1950). *War with the Goths*. Moscow: Nauka, 514 p. [in Rus.]

20. RAFALOVICH, I. (1972). *Slavs of the 6th-9th Centuries in Moldova*. Chisinau: Shtiintsa, 242 p. [in Rus.]

21. RUSANOVA, I. (1973). *Slavic Antiquities 6th – 9th Centuries between the Dnieper and the Western Buh*. Moscow: Nauka, 100 p. [in Rus.]

22. RUSANOVA, I. (1976). *Slavic Antiquities 6th – 7th Centuries. Prague-Type Culture*. Moscow: Nauka, 215 p. [in Rus.]

23. SYMONOVICH, E. (1963). *Kolochin-1 Ancient Settlement in the Gomel Region. Materialy i isslyedovaniya po arkhieologii SSSR (Materials and Studies on the Archeology of the USSR)*, Issue 108. Moscow, pp. 463-478. [in Rus.]

24. SUKHOBOKOV, O. (1992). *Dnieper*

Forest-Steppe Left Bank in the 8th–13th Centuries. Kyiv: Naukova dumka, 216 p. [in Ukr.]

25. TERPILOVSKY, R. (2004). *Slavs of the Dnieper Region in the First Half of the 1st Millennium CE.* Lublin: UMCS, 232 p. [in Rus.]

26. TRETIAKOV, P. (1966). *Finno-Ugrians, Balts and Slavs on the Dnieper and Volga.* Moskva – Leningrad: Nauka, 308 p. [in Rus.]

27. KHAVLIUK, P. (1961). Early Slavic Settlements in the Middle Part of the Southern Bug Region. *Sovietskaya arkhieologiya* (Soviet Archaeology), № 3, 187-201 p. [in Rus.]

28. BORKOVSKY, I. (1940). *Old Slavic*

Pottery in Central Europe. Praha, 70 p. [in Ces]

29. HERRMANN, J. (1985). *The Slavs in Germany. History and Culture of the Slavic Tribes West of the Oder and Neisse from the 6th to the 12th. Centuries.* Berlin: Akademie, 725 p. [in Deu.]

30. KRUGER, B. (1985). *Dessau-Mosigkau. An Early Slavic Settlement in the Middle Elbe Region.* Berlin: Akademie – Verlag, 192 p. [in Deu.]

31. PARCZEWSKI, M. (1988). *The Oldest Phase of Early Slavic Culture in Poland.* Krakow: Publishing House UJ, 155 p. [in Pol.]

Важливими для інтерпретації старожитностей епохи Великого розселення слов'ян є і хронологічні спостереження. Власне, протягом V ст. (а швидше за все в середині – другій половині цього століття) формуються празька, пеньківська та колочинська культури. При цьому датування пам'яток демонструє поступове розширення ареалів празької та пеньківської культур у західному та південно-західному напрямках, що відповідає напрямкам міграції слов'янських племен, описаних у синхронних писемних джерелах.